

TÜRKİSTAN BÖLGESİNİN İSLAMLAŞMA SÜRECİ: İLK MÜSLÜMAN FETİHLERİ ISLAMISATION OF THE TURKESTAN REGION: FIRST MUSLIM CONQUESTS

Bauyrzhan SAİFUNOV

Dr., Kıdemli Öğretim Üyesi, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Türkistan, Kazakistan
e-posta: bsaifunov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8707-7075

Özet

Türkistan Bölgesi'nin Müslümanlar tarafından fetihleri, İslam'ın yayılması ve bu bölgedeki siyasi, kültürel ve dini değişimlerin önemli bir parçasını oluşturmuştur. İslam'ın bölgeye yayılması, 7. ve 8. yüzyıllarda gerçekleşen Arap fetihleriyle başlamıştır. Özellikle Emevî ve Abbâsî halifelikleri döneminde, Arap orduları Türkistan'ı fethetmiş ve İslam'ı bu topraklara getirmiştir. Türklerle Müslümanlar arasında tarih boyunca çeşitli savaşlar yaşanmıştır, ancak bu savaşlar genellikle dinî aidiyetten ziyade siyasi veya etnik nedenlerden kaynaklanmıştır. Türkistan Bölgesi'nin İslamlaşması yolundaki Arap ordularının bölgeye yönelik seferleri Türkistan'ın çeşitli bölgelerini İslam egemenliği altına alınmış ve bu seferler, bölgenin siyasi ve dini yapısını derinden etkilemiş ve Türkistan'ın İslam medeniyetinin bir parçası haline gelmesine katkıda bulunmuştur. Bu makalede Türkistan bölgesinde İslam adı altında düzenlenen ilk fetih seferleri yeni bir perspektiften değerlendirilecektir. Makalede literatür incelemesi, belge analizi ve deskriptif yöntemler kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkistan, İslam, Fetih, Oryantalist, Hakimiyet, Sefer.

Abstract

The Muslim conquests of the Turkestan region were an important part of the spread of Islam and the political, cultural and religious changes in the region. The spread of Islam to the region began with the Arab conquests of the 7th and 8th centuries. Particularly during the Umayyad and Abbasid caliphates, Arab armies conquered Turkestan and brought Islam to these lands. There have been various wars between Turks and Muslims throughout history, but these wars have generally been caused by political or ethnic reasons rather than religious affiliation. The expeditions of the Arab armies into the region to Islamise the Turkestan region brought various regions of Turkestan under Islamic rule, and these expeditions deeply affected the political and religious structure of the region and contributed to Turkestan becoming a part of Islamic civilisation. This article evaluates the first conquest campaigns organised in the name of Islam in the Turkestan region from a new perspective. Literature review, document analysis and descriptive methods were used in the article.

Keywords: Turkestan, Islam, Conquest, Orientalist, Domination, Expedition.

Giriş

Müslümanların Türkler yaşadığı bölgeye gelmesi, Orta Asya coğrafyasında yaşanan önemli bir tarihi olaydır. Bu süreç, 7. yüzyılın ilk yarısında, İslam'ın genişlemesiyle birlikte gerçekleşmiştir. İslam'ın Orta Doğu'dan yayılması, Arap fetihleri ve ticaret yolları aracılığıyla Türkistan ve çevresine ulaşmıştır.

İslam'ın Türkistan'a yayılması, öncelikle Arapların bölgeye gerçekleştirdiği fetihlerle başlamıştır. Özellikle 7. yüzyılın ilk yarısında, Emevî Halifeliği döneminde Arap orduları Türkistan'a doğru ilerlemiş ve bölgedeki büyük şehirleri fethetmiştir. Bu fetihler sonucunda, İslam'ın bölgedeki etkisi artmış ve Türkistan'daki Müslüman topluluklar oluşmaya başlamıştır. Bununla birlikte, İslam'ın Türkistan'a yayılmasında ticaret yollarının da büyük etkisi olmuştur. Özellikle İpek Yolu üzerinde bulunan Türkistan şehirleri, ticaretin yoğun olduğu merkezlerdi ve bu sayede İslam kültürü ve inancı bölgeye yayılmıştır. Ticaret yoluyla gelen Müslüman tüccarlar ve zahidler, İslam'ın bölgedeki kabulünü hızlandırmış ve yerel halk arasında Müslüman toplulukların oluşmasına katkıda bulunmuştur.

İslam'ın ilk Türkistan coğrafyasına gelmesi, hem askeri fetihlerle hem de ticaret yoluyla ve zühd yoluyla gerçekleşmiştir. Bu süreç, Türkistan ve çevresindeki Müslüman

toplulukların oluşmasına ve İslam'ın bölgedeki yayılmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Ancak biz bu yazımızda kendimizi Müslümanların yaptığı ilk askeri fetihlerin değerlendirilmesiyle sınırlayacağız. Müslümanların Türkistan topraklarında ticaret ve zühd yoluyla faaliyet göstermeleri konusunu araştırmamızın kapsamını aşacağından daha sonraki bir çalışmaya bırakmayı tercih ediyoruz.

Arap fetihlerinin yanı sıra, Orta Asya'daki Türk halklarının İslam'a geçişi de bölgenin İslamlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Türk hükümdarlarının İslam'ı benimsemesi İslam'ın Türkistan'daki yayılmasını hızlandırmıştır. İslam'ın Türkistan Bölgesi'ne yayılmasıyla birlikte, bölgede İslam kültürü, sanatı, mimarisi ve edebiyatı da gelişmiştir. Zamanla Türkistan İslam medeniyetinin önemli bir merkezi haline gelmiş, bilim ve kültür alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Türkistan Bölgesi'nin Müslümanlar tarafından fetihleri, bölgenin İslamlaşması ve İslam medeniyetinin etkisi altına girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu süreç, bölgenin tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuş ve Türkistan'ın kültürel, siyasi ve dini kimliğini derinden etkilemiştir.

1. Müslümanların Türkistan'a Seferleri

Arapların eski Sasani İmparatorluğunu hezimete uğratarak, Sistan ve Horasan'ı ele geçirmesi, 22/642'de gerçekleşmiştir. Böylece Müslümanlar Nihavend savaşındaki kararlı zaferinden 10 yıl sonra Türkistan bölgesine ulaşma imkanı sağlamışlardır. 31/ 651 yılında Horasan'ın payitahtı - Merv, Basra valisi Abdullah b. Âmir'in¹ eline düşmüş ve halifeliğin sınırları Ceyhun² nehrine kadar ulaşmışlar. Ceyhun'un ötesindeki, Transoxiana veya Transoxania olarak bilinen topraklar, Araplar için Maverâünnehir (nehrin ötesindeki topraklar), Arapların daha önce karşılaştıklarından farklı bölgeydi. Tarihçi Hugh N. Kennedy'e göre "*Transoxiana (Maverâünnehir) - fırsatlar ve zenginlik dolu, ancak bağımsızlıklarına çok değer veren savaşçı insanlar tarafından korunan zengin bir ülkedir.*" (Kennedy, 2007, 225, 228). Aslında burası, teslimiyeti ilk Müslüman fetihleri arasındaki en uzun ve en inatçı olan bölgedir.

Türkistan topraklarına İslâmiyetin ilk gelişinde Müslümanlara boyun eğmeyen, onlara karşı şiddetle mücadele eden Türkeşler olmuştur. 85/705 yılında, Soğd Devletiyle ciddi savaşa giren Arap birlikleri, Türkeş Devleti (veya Türgiş Devleti)'nin güney sınırlarına kadar yaklaşmıştı. Bu sırada Üş-Elik Kağan, Çin ve Soğdlular ile ittifak kurarak Baykent ve Buhara yakınlarında Müslüman ordularını iki kez mağlubiyete uğratmıştır. Türkler ile Soğdlular arasındaki anlaşmazlıklar Müslümanların geri çekilmesine ve onların büyük bir yenilgiden kaçınmasına olanak sağlamıştır. Üş-Elik Kağan'ın oğlu Sakla, Müslümanları Türkistan topraklarından sürerek ve fiilen bölgenin hakimi haline gelmiştir. Ancak Türkeşlerin bu başarılı durumu uzun sürmemiştir. 88/708'de, Türkeşlerde bir iç savaş başlamıştır. Türklerin iç kavgalarını kullanarak Müslümanlar, Soğd'un fethini tamamlamıştır. Böylece, Müslümanlar Semerkant, Taşkent ve Farab (Otrar) halklarının direnişini bastırmayı başarmış ve 118/738'e kadar Türkeşler ile sağlam bir sınır oluşturmuştur. Aslında Türkeşler Batı Türk Kağanlığının bir parçasıydı. Daha sonra Türkeş Kağanlığını oluşturmuş ve Arap ve Çin işgaline karşı 7. yüzyılın sonunda yerel kabilelerin mücadelelerine öncülük etmiştir. 91/711'de, Türkeşler Doğu Göktürkler Kağanı, Kültegin tarafından yenilgiye uğramışlardır. 8. yüzyılın ortasında Çungaryalı Türkeşler, Uygurlar tarafından ve Yedisu Türkeşleri ise Karluklar tarafından boyun eğdirilmiştir (Grum-Grjailo, 2/1926; Bartold, 1963, 2/1; Gumilyov, 1967).

Taberî ve İbnü'l-Esîr eserlerinde Türk bölgelerine İslâm adıyla seferlerin 19/639 yılında düzenlendiğini yazılmaktadır (Taberi, 2007, 3/500-503; İbnü'l-Esîr, 1991, 3/39;

¹ Abdullah b. Âmir (ö.59/679) Halife Osman ve Muâviye devrinde Basra valiliği yapan tâbiî. Halife Hz.Osman tarafından 25 yaşında iken Basra valiliğine (29/650) tayin edilmiştir.

² Ceyhun veya Amuderya, Merkezi Asya'nın en uzun nehri. Afganistan'da güney Pamir'den Pamir ve Piyanc adlarını alarak doğar. Daha kuzeyde Vahş kolunu aldıktan sonra Ceyhun adını alır. Tacikistan ve Kuzeydoğu Afganistan sınırı oluşturduktan sonra geniş bir delta ile Kazakistan'daki Aral gölüne ulaşır. "Ceyhun nehri" Batının eski kaynaklarında "Oks" olarak geçer.

Pırlanta, 2011, 15/387-402). Bazen rivayetlerde, Ahnef b. Kays'ın Horasan livâsını 22/642 yılında fethettiği verilmektedir. Taberi'de rastlandığına göre, Ahnef b. Kays Hz. Ömer'e bir mektup yazmıştır. Yazdığı mektupta Halife'ye Horasan'ın fethini bildirmiş ve ayrıca yeni fetihler için izin istemiştir. Ahnef b. Kays'tan yeni fetih haberlerini işitince Hz. Ömer şad olup Horasan kaygısından sevinç duymuş, emin olmuştur. Mutluluğundan Ahnef'i Horasan'a vali atamıştır (Taberi, 2007, 3/500-503). Fakat Halife, bazı endişelerde bulunmuştur.

Nitekim kaynaklarda geçen şu açıklamalar Hz. Ömer'in durumunu apaçık ortaya koymaktadır. "Hz. Ömer de bu haberi (Horasan'ın fethini ve Yezd-i Cerd'in Türk sınırına çıktığını) işitince:

- *Ne yapalım. Keşke Horasan'da bir ateş veya bir deniz olsaydı da oraya kimse varmasaydı, dedi. Hz. Ali, Hz. Ömer'e: Horasan'ın fethinden niçin hoşnut değilsin? diye sordu. Hz. Ömer:*

- *Şundan ötürüdür ki Horasan'ın kavmi üç kez andı bozdular. Ve orada çok kanlar döküldü. Nice adamlar öldü. Ben Müslümanların orada bulunmasını istemiyorum, dedi."* (Taberi, 2017, 3/500; İbnü'l-Esir, 1991, 3/40; İbn Kesîr, 1994, 4/210-214). Sonra Hz. Ömer, Ahnef'in daha ileri gitmesini istememiş ve mektup gönderip, endişelerini böylece dile getirmiştir:

- *"Eriştığınız yerde durunuz. Artık yetişir. Sakın Ceyhun'dan öte geçmeyiniz. Horasan'da durup, şimdiki durumunuzu bozmayınız. Taam yemekle ve süslenmekle Acem göreneğine uymayınız. Kendi geleneklerinizde durunuz ki, daim, Yüce Allah'ın nusreti sizinle olsun. Eğer gelenekinizden dönerseniz, Allah Teala da sizden yardımını döndürür, dedi."* (Taberi, 2017, 3/500).

Esasen, Halife'nin bu endişeleri Ahnef'in daha ileri yürütmesine engel olacak nitelikteydi. Şanlı Halife Hz. Ömer'in bu ikazı Ahnef tarafından dikkate alınmış ve o, Arap ordusunun gücünü Merv de dahil olmak üzere Horasan topraklarına ve Türkistan ülkesine hissettirdikten sonra Ceyhun ırmağının öbür tarafına geçmeden geri dönmüştür (Pırlanta, 2011, 391-393).

30/652 yılında Ahnef b. Kays komutasındaki yeni sefer, Aşağı Toharistan'ın³ birleşik kuvvetleri tarafından mağlubiyete uğradı ve Merverrüd'e⁴ geri döndü. Ancak, Al-Akrı b. Habis'in komutasındaki ikinci seferde Cüzcan Prens'ini yenip Cüzcan, Faryab, Talkan⁵ ve Belh'i ele geçirmeyi başarmışlar. Müslüman birlikleri bölgeyi Harezme kadar fethetmişlerdir.⁶ 34/654 yılında Soğdiana'daki Meyamurg şehrine baskın düzenlenmiştir (Gibb, 1923, 15). Ancak bundan kısa bir süre sonra Karin⁷ liderliğindeki yerel nüfus isyan etmiştir. Araplar Horasan'dan tahliye edilmiş ve Çin kaynaklarına göre Toharistan prensleri bir süre Yezd-i Cerd'in oğlu Peroz'u Pers'in resmi Şahı olarak seçmişlerdir. Merkezde İlk Fitne (36-41/656-661) ile meşgul olan Müslümanlar bu duruma karşı yanıt verememişler. Ancak 35-38/655-658'de yırtıcı saldırılar devam etmiştir. İç savaşın sona ermesinden sonra Abdullah b. Amir, Horasan üzerinde Müslüman kontrolünü yeniden ele geçirmekten sorumlu olmuştur. Sonraki birkaç yılın kesin olayları belirsizdir, çünkü tarihsel gelenekler onları bu bölgenin İbn Amir'in fethiyle karıştırır. Ancak kabile kaynaklarından gelen bilgilere göre, şiddetli direnişler ve bir dizi ayaklanmalar sonuç itibarıyla İbn Amir'in yardımcısı Keys b. al-

³ Toharistan, Tacikistan'ın güneyinde, Özbekistan'ın güneyinde ve Afganistan'ın kuzeyinde bulunan tarihi ve kültürel bölgenin adıdır. Terim IV. yüzyılda ortaya çıktı ve "Baktria" teriminin yerini aldı. 7. yüzyılın başında Tokaristan topraklarında 27 ayrı beylik vardı. 5. - 6. yüzyıllarda Toharistan beylikleri Eftalitlere ve 7. yüzyılda Türklere bağlıydı. Bkz. Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Toharistan, Gafurov B.G. Tadciki, Moskva 1972. **Eftalitler**, 4. yüzyılın başlangıcında İsiğ Göl etrafında Avarlar'a bağlı yaşamış, sonra 4. yüzyılın 2. yarısında Maveraünnehir'e ve Toharistan'a yaygınlaşmış bir Hun devleti. **Eftalit**, olarak Bizans, **Ak Hiung-nu** olarak Çin ve **Sveta-Hüna** olarak ta Hint kaynaklarında geçer. Bkz. Grousset, Rene. *The Empire of the Steppes- A History of Central Asia*, (Rutgers, 1970), 71. ISBN 0-8135-0627-1.

⁴ Merverrüd, Horasan'da, Merv yakınlarındaki büyük bir ortaçağ kentidir.

⁵ Talkan veya Talukan, Tahar bölgesinin merkezi, Afganistan'da bir şehirdir. Ülkenin kuzeyinde yer alır.

⁶ Gibb'e göre, yağmalamışlardır.

⁷ Muhtemelen, Karin soylu bir Pers hanedanının üyesidir. Bkz. Gibb, *The Arap Conquests*, 1923, 15-16.

Hattam tarafından devrin en güzel eserlerinden biri olan Budist manastırı - Navbahar'ın yıkılıp yok edilmesine yol açmıştır (Gibb, 1923, 15-16).

Halifelğin Irak ve Doğu diyarına Ziyad b. Ebi Süfyan'ın⁸ hükümdar atanmasından sonra Araplar, Horasan'ı yatıştırmak için tam teşekküllü bir kampanya başlatır. Ziyad'ın Horasan'daki yardımcısı el-Hakem b. Amr el-Gifari 667'den 670'teki ölümüne kadar Toharistan'da bir dizi seferler yürütmüş ve sonuçta Arap orduları Amuderya'yı geçip Çaganian'a⁹ girmişlerdir (Rtveladze, 1999; Bo'riyev, 2001; *Chagoniyon tarixi*, 2002; Bosworth, 1990).

Yezd-i Cerd'in oğlu Peroz görevden alınmış ve tekrar Çin'e kaçmıştır. El-Hakem b. Amr el-Gifari (ö.50/670)'nin ölümünden sonra, başka bir büyük isyan başlamıştır, ancak halefi Rabi b. Ziyad el Harisi, Amuderya'yı geçip Çaganian'ı fethetmeden önce Belh'i alır ve Kūhistan'daki isyancıları bastırmıştır. Diğer Arap kuvvetleri Zam ve Amul'un daha batıdaki kontrol noktalarını korurken, aynı anda Arap kaynakları Harezm'in fethinden bahsediyor (Gibb, 1923, 15-16). Daha da önemlisi, bölgedeki gelecekteki Müslüman varlığını sağlamak için, Ziyad b. Ebi Süfyan 51/671'de başta Basra ve Küfe olmak üzere 50.000 askeri aileleri ile birlikte Merv'e yerleştirmiştir. Bu adım sadece Horasan'daki Müslümanları güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda Maveraünnehir (Transoxiana)'de gelecekte Müslümanların genişlemesi için gerekli güçleri de sağlamıştır (Kennedy, 2007, 237; Gibb, 1923, 17).

Ziyad (ö.53/673)'in vefatının hemen ardından Muaviye b. Ebi Süfyan¹⁰, Küfe, Basra, Irak ve Horasan valiliğini Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah'a vermiştir. Böylece, Ziyad'ın ölümünden sonra Horasan'ın hükümdarı olarak atanan Ubeydullah b. Ziyad¹¹ 53/673'in sonbaharında Merv'e gelmiş ve babasının politikasını devam ettirmiştir. Muaviye, sonra Ubeydullah'ın Horasan'a gidip Türklerle savaşmasına emir vermiştir. Ubeydullah da Irak askerini toplayıp Horasan'a yürümüş ve Ceyhun nehrinden geçmiştir. Bu sürede Taşkent Türk hakanlığının egemenliğindeydi. Onlarla savaşmış ve Türkleri alt etmiştir. Savaşta Türklerden çok kişi öldürülmüş ve sonuçta Ubeydullah'ın askeri Taşkent şehrini almıştır. Sonra Semerkant, Buhara şehirleri ele geçirildikten takiben Ubeydullah yine Basra'ya dönmüştür (Taberi, 2007, 4/90).

54/674 yılında Ubeydullāh b. Ziyād b. Ebîh (ö. 67/686) Mâverâunnehir'e ilk ciddi askerî harekâtı başlar. Buhara seferinde 24.000 askerle birlikte Ceyhun'u geçti ve o zamanlar sadece küçük oğlunun naibi olarak bilinen Hatun¹² Kraliçe tarafından yönetilen Buhara Hanlığını fethetti. Şehir ele geçirildikten sonra Buhara hâkimi ile antlaşma yapılmıştır. Antlaşmaya göre, Buhara hükümdarı yıllık 1 milyon dirhem ve 2.000 savaşçı verecekti. Yerel tarihi gelenek, Arapların Buhara'yı kuşattığını ve Türklerin yardım etmeye çağrıldığına dikkat çekiyor, ancak bu Arap kaynaklarında olmasa da, sadece Arapların Buhara'ya karşı büyük bir zafer kazandığını ifade etmiştir. O dönemde görünüşte yaygın olan bir geleneğe göre, Ubeydullah, 2.000 esiri tüm "yetenekli okçular" olmak üzere kişisel muhafızları olarak göreve kabul etmiştir. Buhara'nın kaderi ise belirsizliğini koruyor, ancak bu adım Müslüman hükümdarlığını tanımış ve cizye vermeye razı olmuştur (Gibb, 1923, 17-19). Ubeydullāh'ın rehberliğiyle Arap ordusu Buhara'ya gitmeden önce Baykent kentinin yakınlarında ilk başarılarını elde etmişlerdir. Ayrıca, Ubeydullāh başkanlığında düzenlenmiş seferler

⁸ Emevîler'in Irak valisi (d.1/622-ö. 53/673). Kendisine Ziyād b. Sümeyye veya Ziyād b. Ubeyd künyesi verilmekle birlikte babasının kim olduğu bilinmediği için daha ziyade İbnü Ebîhi (babasının oğlu) diye tanındı. 44 (664) yılında Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından Ebû Süfyan'ın nesebine bağlanmıştır. Bkz. İrfan Aycan, *Ziyād b. Ebîh*, TDV İA, (İstanbul: TDV yay., 2013), 44:480-482,

⁹ Çaganian, Merkezi Asya'da tarihi bir bölgedir. Şu anda Özbekistan'ın Surhanderya bölgesinin toprakları. Bölgenin yöneticileri tam anlamıyla "Çagan'ın Hünkarı" anlamına gelen "Çagan Huda" başlığı altında biliniyordu. Geniş bilgi için bkz. *Chagoniyon tarixi*, Taşkent 2002.

¹⁰ Muaviye (d. 602 - ö. 6 Mayıs 680), İslam Devleti'ni 661'den 680'e kadar yönetti. Hz. Ali'den sonraki İslam Devleti'nin halifesi. Halifelği Hz. Ali'nin oğlu Hasan'dan devralmıştır. 661-750 yılları arasında saltanat süren Emevi Hanedanı'nın kurucusudur.

¹¹ Emevîlerin Horasan valisi.

¹² Asil bir kadının Türkçesi.

esnasında Baykent, Nesef, Râmîten ve Sagāniyân gibi şehirler de ele geçirilmiştir. Bunlar Mâverâünnehir'de Müslümanların gerçekleştirdiği ilk fetihlerdir (Yüksel, 2012, 42/29-30).

Hicretin 56. yılında Emevi Halifesi Muaviye, Horasan'ı Ubeydullah b. Ziyad'dan alır ve Said b. Osman'a verir (Taberi, 2007, 4:91). İbn Kesîr'in "*el-Bidaye ve'n-Nihaye*" adlı eserinde, Emevi Halifesi Muaviye b. Ebi Süfyan'ın h. 56. senede Hz. Osman'ın oğlu Said'i Horasan beldelerinin valiliğine atadığı hatta harp işlerine sorumlu kumandan olarak tayin ettiği rastlanmaktadır. 56/676 yılında Said b. Osman göreve tayin edildikten sonra derhal Semerkant'a yola çıkmış, şöyle Soğdiana'ya büyük bir sefer düzenlenmiştir. Türklerden oluşan Soğd halkı Said'in önderliğindeki Müslüman askerlerine karşı oldukça direnmiş ve iki taraf muharebe etmişlerdir (İbn Kesîr, 1994, 8/138-142).

el-Narşahi'ye göre, Said b. Osman, önce Kiş, Nesef, Buhara ahalisinden ve Türklerden oluşan yerel koalisyonu kırmış ve Buhara'nın halifeye sadakatını yeniden teyit etmeye Buhârâ Çariçesi Kabac Hatun'u (Göksu, 2011, 261-283) zorlamış ve sonra Semerkant'ı kuşatmıştır. Buhara şehrini ele geçirdikten sonra Buhara melikzadeleri ve dihanlarından oluşan 80 kişiyi rehine olarak almıştır ve geri dönüş yolunda şimdiki Özbekistan'ın en güney şehri, yönetim merkezi ve Türkistan bölgesinin büyük şehirlerinden biri olan Tirmiz'i ele geçirir ve Prens Huttel'in teslim olmasını sağlamıştır (Narşahî, 2011,46-47; Göksu, , 2011, 272-273).¹³

El-Belazuri, Said b. Osman Semerkant'tan aldığı rehinele birlikte Medine'ye geldikten sonra onların silah ve eşyalarını, elbiselerini, altın ve gümüşlerin alıp azatlılarına verdiğini ve onlara kaba çuhadan yapılmış cübbeler giydirdiğini ve hurma bahçelerinde ve tarım işlerinde çalıştırdığı, su taşıma, gibi diğer ağır işlerde kullandığını yazmaktadır. Buna kızan ve kendilerine reva görülen bu davranışlara dayanamamış Türk asilzadeleri Said'in bahçede oturduğu bir sırada üzerine saldırmış ve onu ansızın öldürmüşler, sonra da kendileri intihar etmiştir (Belâzurî, 2013, 473-474).

İbn A'sem el-Kûfi'nin aktardığına göre, Saîd b. Osman'ı katledenler kaçıp dağa sığınmış ve Müslümanlara teslim olmayıp bir müddet sonra açlık ve susuzluktan can vermişlerdir (el-Kûfî, 1412/1992, 2/26-31; Kurt, 2008, 35/572-573). Ayrıca, İngiltere Arap dili uzmanı, oryantalist Hamilton Gibb de, Saîd b. Osman'ın kendisi tarafından Medine'ye götürülen Soğdlu rehinler tarafından öldürüldüğünü belirtmiştir (İbn Kuteybe, 1850, 101; Gibb, 1923, 19-21; Kurt, 2005,35). Arapların Amuderya'ya yaptığı saldırılar Şaş ve Harezmi de kapsıyordu ve bu seferler 60-72/680-692 yıllarında Arap yarımadası'nda gerçekleşmiş olaylar (Kobişanova vd, 2008, 1/538)¹⁴ sırasında Horasan'da da kabileler arasında patlayan iç savaşlar nedeniyle kesilmiştir (Kennedy, 2007, 236-243).

2. Kuteybe ibn Müslim Seferleri

Türkistan topraklarında Arap Müslümanlarının faaliyetlerinin tekrar başlatılması, Zalim lakabıyla meşhur Emevilerin Irak ve Doğu iller valisi Haccac'ın görevlendirmesiyle Emeviler'in Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim başta olmak üzere gerçekleşmiştir (Güzel vd, 2014, 67). 85/705 yılında Horasan valisi olarak Merv'de asıl koltuğunu kuran Kuteybe b. Müslim, 95/715'teki ölümüne kadar defalarca doğuya doğru Fergana Vadisi ve ötesine seferler düzenlemiştir. O, tekrar Maveraünnehir (Transoxiana) için hareket başlatarak Merkezi

¹³ en-Narşahî burada şu rivayeti de nakletmektedir: "Bu Hâtûn, kocasının çakeranlarından (kul, köle) birine aşık idi. Hatun'un oğlu Tuğşad veya Tuğşade'nin babası ahali arasında bir kul olduğu söyleniyordu. Hatun ise bu balayı kendi kocasına bağlamış idi. Hatun'un cengaverlerinden nüfuzlu bir topluluk: "Bu bala, Buhâr Hudât'dan değildir. Padişahımıza ait mülkiyeti (ülkeyi), diğer Hudatzade'ye (Hudat'ın başka oğlu) emanet etmek istiyoruz. Çünkü o, kuşkusuz emir evlatıdır" diyorlardı. Hatun, bu hareketlerden haberdardı. Bunları başından uzatmak için de çare arıyordu. Said'le bu barışı gerçekleştirip, Said ondan rehine isteyince Hatun'un ayı sağından doğar. Kendisine karşı hareketi yapmış olan topluluğu rehine olarak gönderir, böylece bir hile ile hem aleyhtarlarından kurtuldu hem de Said'den."

¹⁴ İlk Emevî halifesi I. Muaviye'in ölümünden sonra Emevî halifeliğini vuran büyük ölçekli siyasi ve askeri çatışmaların başlangıcını tarihçiler 680 olarak belirler ve sonu da 685 ile 692. yıl olarak değiştirir. Savaş Emeviler hanedanının iki farklı muhalif grubunun ortaya çıkmasıyla belirlendi. İlki Hüseyin b. Ali ve destekçilerini içeriyordu. İkincisi de - Abdullah b. el-Zübeyr karşılığıdır.

Asya'nın önemli merkez şehirleri olan Baykent'i 86/706'da, Buhara'yı 87-89/707-709 yıllarında, 90/710'da Belh'i ve 92/712'de Harezm'i ele geçirmiştir. Kumandan Kuteybe döneminde (85-95/705-715) İslâm ordularının sınırı Türkistan topraklarının beşiği sayılan Maverâünnehir bölgesinin tümünü kapsayarak, Türkistan bölgesinin güney doğu tarafı olan Semerkant'a kadar genişletilmiştir (Barthold, 1963, 1/761; Su, 2000; Kang, 2010, 32). Bu dönemden itibaren Ceyhun ve Seyhun arasındaki yöre İslâmlaşmaya başlamıştır.

85/705'te Kuteybe, Horasan ile sınırdış, kuzeyde Türkmenistan ile sınır komşu, Afganistan'ın kuzeybatısında bulunan ili Badgis'e boyun eğdirdi. 86/706'da Baykent Halifelğe teslim oldu. 87/707 yılında, sadece bir yıl sonra sona eren Buhara vahası zaptedilmiştir. Doğrudan doğruya üç veya dört saldırıya katlandıktan sonra, daha doğrusu daha bir yıldan sonra yani 89/709'da Maverâünnehir şehirlerinin kraliçesi sayılan Buhara ele geçirilmiştir. Müslümanlar ordusunun bölgede sağlamlaşmasından sonra, ordunun doğruya doğru hareketi devam etmiştir. Bu sefer 91/711'de, Kuteybe leşgerine Sicistan¹⁵ boyun eğmiş ve Müslüman ordusu Sind¹⁶ bölgesine girmiştir. Böylece 85-91/705-711 döneminde Horasan, Soğdya, Sicistan ve Sind gibi dört devlet hilafete vasal devlet olarak girmiştir. İlhak edilen topraklar yaklaşık 600 km² ve nüfusu yaklaşık 1 milyon kişiydi. 92-93/712-713 yıllarında Fergana ve Şaş bölgelerini nişana alan Kuteybe seferleri Haccac'ın ölümü nedeniyle kesintiye uğramış ve Hilafetin ilerlemesi durmuştur. 93-94/713-714'te Kuteybe tarafından üstlenilen bölgenin İslâmlaştırılmasını yoğunlaştırma girişimi faaliyetleri sonuna kadar gerçekleştirilmedi. 95/715'te Halife el-Velid vefat ettiğinde Kuteybe, valilik postunu bırakmaya mecbur kaldı, yeni Halife' ye itaat etmeden ondan ayrılmaya çalıştı ve isyan çıkarıp baş kaldırdı.

Tarihi eserlerde, Kuteybe seferleri Türk topraklarında gerçekleşen büyük savaşları ile acımasız katliamlarıyla anılır. Bu yüzden az geriye çekilerek Kuteybe dönemindeki savaşlardan az bir şekilde bahsetmek yerinde olacağı kanaatindeyiz. Müslim oğlu Kuteybe, Haccac'ın görevlendirmesiyle Maverâünnehir'e karşı cihad başlattı. Kuteybe'nin asıl amacı Maverâünnehir ve Toharistan'da hakimiyet sağlamaktır. 85/705'ten itibaren sert ve cesur komutan Kuteybe'nin rehberliğiyle Arap ordusu büyük bir askeri faaliyete başladı. Aşağı Toharistan'da birkaç şehri ele geçirdikten sonra Arap ordusu Baykent'e doğru hareket etti. Baykent, o dönemin "*Türkistan bölgesinin Tüccarlar şehri*" olarak anılan en meşhur ve zengin ticaret merkezlerinden biri idi. Ancak Baykent kolayca teslim olmamış ve iki ay kadar mücadele etmiştir. Sonuçta ısrarla savaşan Araplar, başarıya ulaşması üzerine Baykent'e girmişler. Şehrin zenginliğini görünce askerler dayanamazlar, varlıkları ele geçirebilmek için karışıklıklar çıkarıp, birkaç günlük yağmacılığın hemen ardından şehri yakıp yıkmışlar (Türk Tarihi, 1930). Ellerinde silah tutabilir diye sanılan kentteki tüm erkekler katledilmiş, kadınlar ve çocuklar tutsak edilerek başka bölgelere gönderilmiştir (Taberi, 2007, 4/239-241; Gibb, 1923, 51).

Türk topraklarında şiddetli baskınlarla hareket eden Kuteybe, ölümüne kadar benzer yöntemler kullanmıştır. Baykent'i ele geçirdikten sonra Talkan'da da saldırılarını süregelen Arap birlikleri, bölgedeki Türkleri kılıçtan geçirmiş, ayrıca sıra sıra ağaçlara cesedlerini astırılmıştır. 91-92/711-712'de gerçekleşen bu vaka Taberi'de şöyle anlatılmaktadır: "*Kuteybe şehre girince: - Talkan tebaasını kılıçtan geçiriniz. Kimi öldürebilirseniz öldürün, dedi. Bu ferman üzerine Kuteybe'nin uluları şehirde sayısız kişi öldürdü. Şöyle rivayet edilir ki, dört fersah¹⁷ yol boyu iki taraflı birbiriyle birleşik ceviz ağacı dallarına asılmıştı.*" (Taberi, 2007, 4/249). Hatta eserde Kuteybe'nin askerlerine seslenerek, Türklerden bir baş getiren her kime

¹⁵ Sicistan veya Sistan, Günümüzde bir kısmı İran'ın güneydoğusunda, bir kısmı Afganistan'ın güneybatı sınırları içinde kalan tarihi ve coğrafi bölge.

¹⁶ Sind, Güney Asya'nın batısında yer alan, batıda İran platosu ile sınırdış ülke. Günümüzde Sind, Pakistan'ın dört vilayetinden biri ve Sindlerin anavatanıdır.

¹⁷ 4 fersah = 24 Kilometre

100 dirhem akçe¹⁸ vereceğini vadettiği, böylece Araplar Türklerin başını kesip getirdikleri ve her baş için de 100 dirhem akçe aldığı, Türkleri hesapsız öldürdüğü ve sayılmayacak miktarda mal ve ganimet alıp, döndükleri anlatılmaktadır (Taberi, 2007, 4/247-248).

Kuteybe, 10 sene boyunca saldırdığı ülkeleri yağmalayıp, tahrip ettiyse de böyle şiddetli saldırılara rağmen yerel nüfus, farklı yollarla Arap iktidarına karşı direnç göstermişlerdir. *Örneğin*, Semerkant Türkleri Kuteybe'ye vergi vermeyi rıza gösteren Tarhun Han'ın makamına 709 yılında Gurak Han'ı getirmişler ve mücadelelerine devam ettirmişler. Kuteybe birlikleri, Türklerle yıllarca çarpıştıktan sonra, kesin olarak 6 yıl süren şiddetli ve kanlı savaşların ardından Semerkant'ı kesin biçimde ancak 711'de ele geçirebilmiştir. Semerkant'ı zaptettikten sonra İslâm dışı inançlara ait çok sayıda Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm ve Hıristiyanlık gibi dinlere dair dini tapınakları yıktırması hatta yerle yeksan ettirmiştir (Aydınlı, 2009, 36/481-484).

Kuteybe'nin Türkler karşısındaki ırkçı davranışları Harezmi'de de benzer olayların zühür bulmasına neden olmuştur. Harezmi'yi aldıktan sonra Kuteybe, eğitilmiş insanları öldürtüp, eski dini eserler ile o zamanki Türklerin öğreniminde önemli yere sahip değerli kitaplarını ise yakmıştır (Arthur, 2010, (2)19/324). 1931 yılında İstanbul'daki Devlet Matbaası yayımladığı "*Tarih II, Orta Zamanlar*" adlı esere göre, zengin Harezmi kentlerinde yağmalama projesi düzenlendikten sonra Kuteybe'nin buyruğu üzerine kardeşinin tutsak ettiği 4.000 kadar Türk genci boğazlatılarak katledilmiştir (Tarih II, Orta Zamanlar, 1931, 144). Kuteybe'nin hakimiyeti altındaki bölgelerde Müslüman dışı nüfus kısa bir zamanda malvarlıklarını kaybetmiştir. Ahaliden bazıları İran kökenli eski dinleri olan Zerdüştlüğe vefalı kalmak için yeraltındaki mağaralara sığınmaya mecbur kalmışlar. Görevli imamlar, şehir sokaklarında gezerken birisi tarafından taşlanma korkusuyla evden eve dolaşmışlardır. Gönülsüz olarak Müslümanlığa yeni geçene İslâm'ın temel ibadetlerini tanıtmak için Yüce Yaradan'ı methetmeye, Kur'an'ı okuyup öğrenmeye ve namaza çağırıyorlardı (Jorga, 2005, 1/46-47). Ayrıca, Kuteybe b. Müslim döneminde gerçekleştirilen fetihler yüzünden geniş bir Türk ülkesi içinde yer alan Harezmi ve Soğd bölgelerindeki o zamana ve ondan önceki devirlere ait olan klasik, kuramsal, bilimsel eserler ile kitaplar maalesef yakılmış, yok edilmiştir (Tümer, 1974, 212). Halife'nin vekili olan kumandan Kuteybe'nin saltanatı Çin tarafından yönetilen Türkistan'a kadar yayılmıştır.

Nicolae Jorga'ya göre, Kuteybe b. Müslim 94/714 yılında bağımsızlığını ilan etmek için efendisine karşı gelince Merv'de öldürülmüştür. Gibb'e göre, Kuteybe 95/715 yılında Fergana'da Ağustos veya Eylül ayında, Belazuri ve Taberi'ye göre, 95/715'te Horasanda silah arkadaşları tarafından öldürülmüştür. Bu konudaki başka bir görüş ise Halife b. Hayyât'a aittir. Konuyu ele alırken Mücahit Yüksel, Aksaray Üniversitesi'nin İslâmi İlimler Dergisinde yayımladığı "*Süleyman b. Abdülmelik Dönemine İlişkin Bazı Tespitler*" başlıklı makalesinde, Halife b. Hayyât'ın: "*Velîd vefat ettiği zaman Horasan yönetiminde Kuteybe b. Müslim bulunmaktaydı. Süleyman Kuteybe'yi görevden aldı ve hemen ardından da öldürdü. Onun yerine Vekî' b. Ebû Sevd/Sûd el-Gadânî'yi atadı.*" diyerek Kuteybe'nin, Halife tarafından öldürtüldüğünü yazmıştır (Bkz. Yüksel, 2016, (6) 3/434).

Türkistan bölgesinde Kuteybe b. Müslim'e ait birkaç mezar bulunmaktadır. Bunlardan biri de Fergana'daki mezarıdır. Türkistan bölgesi Müslümanlarının Kuteybe b. Müslim adını şehitler arasında sayması ve aynı zamanda onun en gözde ziyaret yerlerinden biri olması dikkat çekicidir.

Hamilton Gibb: "*The Arap Conquests in Central Asia*" adlı çalışmasında: "*Arap kuvvetlerinin yalnızca Buhara'yı işgal etmek için dört yıl faaliyette bulunduğunu iyi düşünen Haccac ile Kuteybe, Semerkant'ı almak büyük bir sorun olacağını ve ordusunun yetersiz kalacaklarını anlamışlardır. Pan-ch'ao'nun "Barbarlara karşı barbarları kullan" ünlü özdeyişini hatırlayan bu yöntemle gerçekleşen, her hareket bir sonraki istilayı daha kolay*

¹⁸ Dirhem akçe, gümüş para birimi yani küçük gümüş para. İslami dirhem teorik ağırlığı 2,97 gramdır. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Dirhem", TDV İA (İstanbul: TDV yay., 1994), 9:368-371.

hale getirmiştir. Kuteybe'nin öncekilerin aksine sonraki kazanımlarının hızlılığı bu tarzda açıklanabilir. Kuteybe'nin söz konusu usulü benimserken açığa çıkmamış şöyle bir gerekçesi de bulunmuş olabilir. Arap güçleri kadar eğitilmiş, fakat daha çok bizzat emire tabi kalacak ve hatta Araplara karşı kendi yanında yer alabilecek bir Fars kuvvetinin oluşturulması, bu tasarının Kuteybe'nin kendi davasında ne kadar verimli olduğunu gelişmeler göstermektedir” (Gibb, 1923; 2005, 57) diye yazmıştır. Kayıtlara göre, Kuteybe emrinde Araplardan başka da özel teşkilatın görevde bulunduğunu görmek mümkündür. Kuteybe'nin üstün zekası Müslümanlar kuvvetinin Türkistan bölgesinde başarılı olmasını sağlamıştır.

Emevî halifesi, Süleyman b. Abdülmelik b. Mervan (d.55-60/675-680 - ö.99/717) iktidara (715-717) gelince, Yezîd b. el-Mühelleb b. Ebî Sufra'yı¹⁹ Irak'a vali atamıştır (Odabaşı, 2013, 43/522-523). Yezîd, Kuteybe'nin Süleyman halifeye karşı muhalefet etmesi ve Vekî' b. Sûd et-Temîmî'yi²⁰ öldürdüğü için Horasan üzerine hareket etmiştir. Horasan'a giderken Yezîd'in yolunu Sûl et-Türkî kesmiş ve bunun üzerine Yezîd, Halife'ye mektup gönderip Sûl ile muharebe etmek için izin istemiş; o da Yezîd'e ruhsat vermiştir. Yezîd, Cilan²¹ ve Sâri²² üzerine yürümüş, ondan sonra Dihistan'a geldiğinde Sûl et-Türki de burada bulunmaktaydı. Yezîd, Mısreyn²³, Şam ve Horasan ahalisinden meydana gelen kuvvetli bir ordu ile Dihistan'ı kuşatmıştır. Dihistan halkı şehir seddinden çıkmışlar ve Müslümanlarla mücadele etmişlerdir. Şehir halkıyla ısrarlı bir şekilde savaşan Yezîd, Türklere muhtemelen gelecek diye düşünülen destek yollarını kesmiştir. Savaşta, Türkler 14000 kişi kaybetmişler. Zayıf düşen Sûl, halkına, canına, malına, ailesine eman verilmesi dileğini iletmeye mecbur kalmış ve kendi elçisini Yezide göndermiştir. Buna karşılık o da halkı ile birlikte şehri teslim edeceği şartıyla barış istemiştir. Yezîd, onun bu teklifini kabul etmiş ve Sul et-Türki ile antlaşıp ona verdiği sözü tutmuştur. Bu antlaşmadan sonra Dihistan'da yerine bir vekil bırakmıştır (Belâzurî, 2013, 383).

Arap halifeliği yavaş yavaş Türkistan'ın geniş bölgelerinin kontrolünü ele geçirmiştir. Ancak Müslümanlar kısa bir süre sonra Kuteybe b. Müslim'in fethettiği bölgeler üzerindeki kontrolünü kaybetmiştir. Bunun nedenleri milletin iç ayaklanmaları ve Türkeş Kağanlığının genişlemesi idi. 100/720 yılında Halife birlikleri Gurgan'ı bastırmıştır. Maverâünnehir bölgesi için, Araplar Türk Kağanlığına karşı inatçı bir mücadeleye katlanmak zorunda kalmış ve 117/737'de Türk ordusu Horasan'ı istila etmiştir. Çarpışmada Müslüman komutanı Esad galip gelmiş ve Kağan kaçarken ölmüştür. Bunun ardından kağanlık iki parçaya ayrılmıştır. 118/738 yılında, kağanlıktaki iç kavgalardan yararlanan Müslümanlar Soğd'u ele geçirmiş ve Semerkant, Taşkent ve Otrar'daki direnişleri bastırmada galip gelmişlerdir. Müslüman fetihleri Çin'in Türkistan bölgesinde nüfuz kazanmasını zorlaştırmıştır. 119-120/739-740 yıllarında Müslümanlar Şaş ve Fergana bölgelerine boyun eğdirmeyi başarmışlardır. 131/751'de Talas Muharebesi gerçekleşmiştir. Bu savaşta Türkler²⁴ ile Araplar ittifak kurarak Çin ordusuna karşı savaşmışlardır. Hilafet ordusu ile Türkler, Talas savaşında Çin Tang İmparatorluğu'nun ordusunu hezimete uğrattılar. Bu zafer Türkistan bölgesini Çin'in etki alanından uzaklaştırdı ve bölgedeki Müslüman fetihlerinin finali olmuştur. Ancak bölge sakinlerinin tamamen İslâmlaştırılması 3./9. yüzyılda başlamıştır. Ayrıca, genellikle Fars ya da Türk kökenli yerel iktidar hanedanları ortaya çıkmıştır (Pritsak, 1953, 397-410; Banguoğlu, 1959, 1-26; Besim, 2006, 3/149-150).

Türkistan bölgesinde Türk, Fars ve Arap olmak üzere üç kültürün bir sentezi başlamış ve sonuçta sonraki yüzyıllarda bölge kültürel yönden gelişmeye başlamıştır.

¹⁹ Yezîd b. Mühelleb b. Ebî Sufra (ö.102/720), Emevî Halifesi II.Yezîd'e karşı isyan eden vali ve kumandan. Yezîd'in Cürcân'da 40.000 kişiyi katlettiği rivayet edilmektedir.

²⁰ Temimi oğullarının önderi.

²¹ Cilan veya Gılân, Hazar denizinin güneybatısında yer alan İran'ın bir eyaleti.

²² Sari, İran'ın kuzeyindeki Mazenderan eyaletinin merkezi olan şehirdir. Eyaletin 8.-15. yüzyıllardaki adı Taberistan'dır. En büyük beş şehristan sırasıyla Sari, Behşehr, Babol, Amol ve Kaemşehir'dir.

²³ Küfe ile Basra

²⁴Türkler (Karluk, Yağma ve Çiğil boyları)

3./9. yüzyılın başlarında vaha kuşağı Müslüman dünyasına o kadar iyice entegre olmuştu ki, Halife Memun Bağdat yerine 193/813'ten 197/817'ye kadar Merv'i başkent yapmıştır. İlk başta Araplar, özellikle Emeviler döneminde, bölge halkına İslâm'ı zorla kabul ettirmişlerdir. Ancak daha sonra Abbasiler iktidara gelince bölgenin İslâmlaşmasına daha ılımlı bir yaklaşım benimsenmiştir. Türkistan (Merkezi Asya)'ın bu bölgesinde uygulamaya konulan inancın biçimi, başlangıçta Hanefî hukuk ekolünün Sünnî İslâmıydı. Türkistan âlimleri Müslüman dünyayı dolaştılar. Bazıları uygulamalı ve teorik bilimlerin yanı sıra İslâm felsefesi ve içtihatlarına da büyük katkılarda bulunmuştur. Tarihte isimleri Arapçalaştırılmış olan birçok bilim adamı mevcuttur. *Örneğin*, 3./9. yüzyılda Buhari, Tirmizi, el-Fergani ve el-Harezmi, 4./10. yüzyılda el-Farabi, el-Biruni ve İbn Sina (Avicenna) ise ve 5./11. yüzyılda Nasir-i Husrau vd. gibi (Akiner, 2005, 4620).

Türkistan bölgesine Müslümanların ilk gelişi ile bölgenin İslâmlaşmasını irtibatlandırmak ya da Kuteybe b. Müslim'in gelişi ile Türkler İslâmiyet'e meylecti diye değerlendirmek tamamen isabetli görünmemektedir. Zekeriya Kitapçı, Kuteybe seferleri hakkında bu değerlendirmelerde bulunmuş ve şöyle ifade etmiştir: "Zaten Kuteybe'yi; Haccac tarafından Türkistan'ın zengin şehirlerini fethetmeye zorlayan faktörlerin başında mücerret dini cihat duygusundan ziyade, Çin ticareti ve İpek Yolu hakimiyetinin Arapların eline geçmesi ve bu servetin Arap şehirlerine yöneltilmesi geliyordu." (Kitapçı, 2000, 119).

Çağdaş tarihçi Zekeriya Kitapçı'ya göre, Türk topraklarının fethi başlangıç olarak üç merhalede gerçekleşmiştir (Kitapçı, 2000, 48).

Birinci Merhale: Halife Hz. Ömer'in doğu başbuğu, Horasan kumandanı Ahnef b. Kaysla 22/642'de başlayan ve Kuteybe b. Müslim'e kadar, daha net olarak 95/715 yılına dek devam eden devir, yani "İlk Akınlar Devri"dir.

İkinci Merhale: Şanlı Arap Amiri Kuteybe b. Müslim'le başlayan Baykent,²⁵ Buhara ve Semerkant üçgeni etrafında odaklanan düzenli fetih hareketleri devridir. Bu merhale; Merkezi Asya'da İslam fetihlerini gerçekleştirmek ve Arapların siyasi üstünlük sınırlarını Çin Seddi'ne kadar arttırmak amacıyla Horasan valisi olarak büyük devlet adamı Haccac b. Yusuf (d.41/661-ö.95/714) tarafından tayin edilen güçlü Arap komutanı Kuteybe b. Müslim'in 85/705 yılında gönderilmesiyle başlamış ve 92/712 yılında kendi silah arkadaşları tarafından Fergana'da katledilmesine kadar devam eden süredir (Aycan, 1996, 14/427-428).

Üçüncü Merhale: 92/712 yılında Yezid b. el-Mühelleb'le başlayan ve Nasr b. Seyyarla tamamlanmış siyasi hakimiyet devridir. Bu süre 118/738'de Türkes Hakanı Kur-Sul'un Nasr b. Seyyar tarafından öldürülmesi ile devam etmiş ve 130/750 yılında Abbasi devrimi ile son bulmuştur. Abbasilerin İslâm hakimiyeti başına gelmesiyle Türkistan'da İslâmiyet yumuşak yöntemleriyle yayılmaya başlamıştır.

3. Neseb-name'ye Göre Türkistan Bölgesinin Fethi

Safiyü'd-dîn Orun Koylaki (ö. 8. yüzyıl) "Neseb-name" adlı eserinde İslam temsilcilerinin Türkistan bölgesine gelişiyle ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Eserde şöyle deniyor: "Ebu Bekr Sıddık'ın halifeliği sırasında Halid b. Velid'in oğlu Abdurrahman 12 bin sahabeye rehber olarak Özkent²⁶ ve Fergana Vadisi'ne²⁷ gitmiştir. Orada muğ²⁸ ve tarsalar²⁹ ile savaştılar. Savaşta çok sayıda sahabemiz şehit oldu. İlkinci kez Ali Murtaza'nın halifeliği sırasında Kusam b. Abbas ve Muhammed b. Abdülcelil'in önderliğinde 30 bin tabiin Özgent ülkesine, Fergana Vadisi'ne ve İsficâb bölgesine³⁰ gelip savaştılar. Kusam b. Abbas yaralanmış ve askerleriyle Semerkant'ta şehit olmuşlar". *Neseb-name* müellifi büyük bir zat

²⁵ Baykent, Buhara'nın 40 kilometre batısında bulunan antik bir şehir. Tüccarlar Şehri derlerdi. Bkz. Taberi, 2007, 3:500-503, 4:238.

²⁶ Kırgızistan Cumhuriyetinin sınırında bulunan şehirdir, eskide Karahanlılar Devleti'nin başkenti olmuştur.

²⁷ Günümüzdeki Özbekistan'ın bir ili

²⁸ Zerdüş dininin mensupları, vekilleri

²⁹ Türkistan bölgesinde yaşayan türklerin Hristiyanlara verdiği isimdir.

³⁰ İsfidcab, Sayram şehrinin eski adıdır. Günümüzdeki Güney Kazakistan bölgesinde ilçe merkezidir.

olan kendi atası İshak Bab'dan bahseder. Eserdeki şecereye göre 1. İshak Bab, 2. (oğlu) Harun Şeyh, 3. (oğlu) Mü'min Şeyh, 4. (oğlu) Musa Şeyh, 5. (oğlu) İsmâ' il Şeyh, 6 (oğlu) Hasan Şeyh, 7. (oğlu) Osman Şeyh, 8. (oğlu) Ömer Şeyh, 9. (oğlu) Muhammed Şeyh, 10. (oğlu) İftihar Şeyh, 11. (oğlu) Şeyh Mahmud, 12. (oğlu) Şeyh İlyas, 13. (oğlu) Şeyh İbrahim, 14. (oğlu) Hoca Ahmed Yesevi'dir (Koylaki, 1992, 24-33).

İshak Bab kaynaklara göre, Ahmed Yesevi'nin 13. atası sayılır. İshak Bab ise Ali b. Ebî Tâlib soyundandır. Fakat Hasan ve Hüseyin'den değil Hz. Ali'nin üçüncü bir oğlu olan Muhammed el-Hanefiyye'den³¹ (Öz, 2005, 30/537-539) gelir. *Neseb-name*'de İshak Bab'ın şeceresi şöyledir: 1. Ali Murtaza, 2. (oğlu) İmam Muhammed el-Hanefiyye, 3. (oğlu) Abdülfettah, 4. (oğlu) Abdülcebbar, 5.(oğlu) Abdülkahhar³², 6. (oğlu) Abdürrahman, 7. (oğlu) İshak Bab'tır (Koylaki, 1992, Turantegi, 1999, 45-86.). Yani Ali b. Ebî Tâlib, İshak Bab'ın 6. dedesidir.

Bartold, İshak Bab'ın öz babası Abdürrahman, İbn Kuteybe'nin en yakın arkadaşlarından biri olduğunu, İbn Kuteybe başka ülkeleri fethetmek için gittiğinde onu Soğd Devleti'nin başkenti Semerkant'tan sorumlu vekili olarak bıraktığını, hatta İbn Kuteybe'nin vefatından sonra 85-94/ 715-724 yıllarında bölgedeki Arap askerlerinin Başkomutanı ve dini lideri olduğunu yazmaktadır (Bartold, 1963, 5/294; Turantegi, 1999, 46).

Safiyü'd-dîn Orun Koylaki "*Neseb-name*"de:

- "İshak Bab hicretten 100 yıl sonra Şam yerinden Türkistan bölgesine İslâm açarak geldi" der. Öyleyse, tahminen 93-94./723-724. yılları İshak Bab babası Abdürrahman'ın vefatından sonra, muhtemelen onun yerine gelmiş olabilir. *Neseb-name*'ye göre, İshak Bab kendi 50 bin askeri, amca oğlu kardeşi Abdürrahim'in rehberliğindeki 40 bin askeri, öz kardeşi Abdülcilil'in 40 binlik ordusu ile Şam'dan İsfahan'a, ondan Tebriz'e geçer. Sonra da Mazendaran'a gelirler. Ardından Serahs'a geçer. Bundan sonra Belh, Horasan, Tirmiz üzerinden Buhara ve Semerkant'a gelir. Semerkant'tan Özkent ve Fergana'ya geçer. Bu dönemde Özkent ve Fergana'da Muğ Emirleri saltanat kurmaktaydı. Onlarla üç gün, üç gece savaşmışlar ve 40 bin Muğ'u öldürmüş, ancak 8 bin Müslüman şehit olmuştur. Sonra Şaş (Taşkent), Muğalaç ve İsficâb bölgelerine İslâmı yaymak için gider. Ardından Kaşgara geçer. Kaşgar Çarı Bohtan adlı bir tarsa imiş. Bohtan Çarı 60 bin tarsa ile öldürülmüş ve bu savaşta 10 bin Müslüman şehid düşmüştür. Daha sonra Almalık ve Kayalık halkın imana davet ediyor. Sonra da Otırar'a³³ geçer, buradan Sayrama gelir. Sayram'da 160 bin ev (aile) tarsalar yaşıyordu. Sayram Çarı'nın ismi Görgöz ve künyesi de Nahibdar'dı. Onu imana davet etti. Ancak Nahibdar: "70 atamdan beri tarsayım, benim dinim hakdır, seninle savaşacağım" demiştir. Üç gün, üç gece savaş olur, 10 bin tarsa ölür, 5 bin de Müslüman şehit olur. Nahibdar kaçarken Sulhan şehrine sığınır. Oralarda da şiddetli bir savaş gerçekleşir, sonuçta 7 bin Müslüman şehid olur, 30 bin tarsa vefat eder. İshak Bab, Sulhan şehrinde Nahibdar'ı öldürür. Bundan sonra İshak Bab Karğalık'a³⁴ gelir, burada onun hükümdarlık saltanatı 54 yıl sürer. Burada üç katlı bir kale ve "Adina" adı verilen bir cami inşa edilmiş olup, bölgede cemaatin 10.000 eve ulaştığı kayıtlara geçmiştir. Muğ ve Tarsa'nın olduğu her yer imana davet edildi. İmanı kabul edenler kurtuldu, reddedenler ise öldürüldü. İshak Bab gazavata gidecekse 100.000 asker de onunla birlikte gidecekti. Bir gün İshak Bab, kardeşi Abdülcilil'in Cent şehrinin hükümdarı ile yapılan savaşta şehit düştüğü haberini alınca 30 bin askeriyle birlikte Cent'e doğru yola çıkar. Kılıç Han'la savaşır ve bu savaşta 12 bin tarsa

³¹Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 81/700), Hz. Ali'nin Havle bint Ca'fer el-Hanefiyye isimli hanımından doğan oğludur.

³² Abdülkahhar'ın iki oğlu vardı, 1. Abdürrahman, 2. Abdürrahim'dir. Karahanlılar Devleti'nin yöneticileri yani Bograhan hanedanı kökeni Abdürrahim'e dayanmaktadır. Bkz. D. Turantegi, *Isqaq Bap*, (Almatı:1999), 46-47.

³³ Eski adı Farab'tır. İslam filozofu, bilgin, el-Farabi'nin memleketi.

³⁴ Bugün Güney Kazakistan bölgesinin Türkistan ili, Sozak ilçesine bağlı Bab Ata köyüdür. Bu köy eskide Balladç şehri veya Karğalık şehri adıyla anılmıştır. Karğalık şehri - zamanında hanların ikamet ettiği bir şehir olduğu rastlanmaktadır. Bkz. O.Sariev, "Bolmısy bölek Babata", *Egemen Qazaqstan gazetesi*, 12.07. 2019. <https://egemen.kz/article/204459-bolmısy-bolek-babata>

ölür, 4 bin Müslüman şehit olur. Daha sonra İshak Bab Şaş'a gelir, ardından Kabe'ye gider. Mekke'den döndükten sonra Sayram'da Çuba adında bir mescid inşa ettirdi ve bunun için 30.500 (otuzbeşyüz) altın harcamıştır. İshak Bab, 120 yıllık ömrünün 90 yılını dinsizlerle karşı gazavatta geçirmiştir (Koylaki, 1992, 27-27).

Safiyü'd-dîn Orun Koylaki'nin "*Neseb-name*" nüshasından aktardığımız bu bilgiler, kısmen de olsa Türkistan bölgesinin İslamlaştırılması ve Müslümanların bölgeye gelme amacı hakkında da net bilgiler vermektedir. O dönemde yaşanan olaylar ise açıkça belirtiliyor.

Emeviler hakimiyeti döneminde Horasan'a gönderilen ve Türkistan bölgesinde askeri görevden sorumluluk üstlenen Arap valilerinin sayısı 30 olmuştur.³⁵ Bunlardan iki kişi Yezid b. el-Mühelleb ile Esed b. Abdulla el-Kasri iki kere Horasan valisi olarak tayin edilmiştir. Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyar el-Kinani (ö. 131/748) olmuştur. Emevî Devleti adınan Horasan valisi olarak ve askeri görevden sorumluluk üstlenerek Türkistan topraklarını da kontrolünde tutan Arap valileri bölge halkına yumuşaklıkla bakmamış, Araplardan başka Müslümanlara sert ve katı davranmışlardır. Abbasilerin idareye gelmesiyle merkezin Arap olmayanlara yumuşak politika yürütmeye başladığı görülmektedir.

4. Seferler Değerlendirmesi

Yukarıda, Türkistan bölgesine İslâmiyet adıyla ilk düzenlenen fetih seferlerin Zekeriya Kitapçı'ya göre değerlendirilen üç aşamalı örneği gösterdik. Ancak elde edilen kaynakları esas alarak, bize göre Türkistan bölgesine Müslümanların ilk fetih seferlerini beş aşamada şöyle sıralamak mümkündür:

1. İlk sefer – Horasan kumandanı Ahnef b. Kays'la yani 20/642'de başlıyor. Hz.Ömer, Ahnef'in daha ileri gitmesini istememiş ve mektup gönderip, Ceyhun'un ötesine geçmemesini emir etmiştir. Şanlı Halife Hz. Ömer'in bu ikazı Ahnef tarafından dikkate alınmış ve o, Arap ordusunun gücünü Merv de dahil olmak üzere Horasan topraklarına ve Türkistan bölgesine hissettirdikten sonra Ceyhun ırmağının öbür tarafına geçmeden geri dönmüştür. Ahnef b. Kays Merkezi Asya'nın tam ortasına yani Türkistan bölgesinin tam kalbine kadar gelmiştir.

2. İkinci sefer – Ubeydullâh b. Ziyâd, babasının vefatı ardından Muaviye b. Ebi Süfyan'ın emri ile Küfe, Basra, Irak ve Horasan valisi olarak tayin edildikten sonra, Muaviye'nin "Türklerle savaş" emri üzerine 54/674 yılında Mâverâünnehir'e ilk ciddi askerî harekâtı başlatmıştır. Sefer esnasında Taşkent, Semerkant, Buhara, Baykent, Nesev, Râmîten, Sagâniyân şehirleri ele geçirilmişti. Bunları Mâverâünnehir'de Müslümanların gerçekleştirdiği ilk fetihleri olarak değerlendirebiliriz.

3. Üçüncü sefer – Ubeydullâh b. Ziyâd, Horasan valiliğinden azledildikten sonra, yerine Saîd b. Osman getirilir. 56/676 yılında Saîd b. Osman göreve tayin edildikten sonra

³⁵ Horasan ve Türkistan bölgeleri için sorumlu olan valiler şunlardır: Hakem b. Amr el-Ğıfârî (h. 45/m. 665), Rebî' b. Ziyâd (h.50/m.670) (Rebî' b. Ziyâd, tabiidir. Horasan valiliği sırasında Hasan-ı Basrî Rebî' b. Ziyâd'a kâtiplik yapmıştır. Rebî' b. Ziyâd hakkında geniş bilgi için bkz. Zekeriya Güler, "Rebî' b. Ziyâd", TDV İA (İstanbul: TDV yay., 2007), 34:498), Saîd b.Osman (h.55/m.674), Eslem b.Züra el-Kilabi (h.56/m.675), Selm b.Ziyad (h.61/m. 680), Abdullah b.Hazim (h.64/m. 683), el- Mühelleb b.Ebi Sufra (h.65/m.684), Abdullah b.Hazim (h.71/m.690), Bükeyr b.Vişah (h.72/m.691), Umay' b Abdullah b.Halid b.Üseyd (h.74/m.694), Ebi'l-As b.Umeyye (h.77/m. 969), el-Mühelleb b.Ebu Sufra (h.80/m.699), Yezid b. el-Mühelleb (h.82/m.701), Musab b.Abdullah b.Hazim (h.84/m.704), el-Mufaddal b.el-Mühelleb (h.85/m.704), Kuteybe b. Müslim el-Bahili (h.85/m.705), Veki' b.Hassan b.Sud et-Temimi (h.97/m.716, 10 Ay), Yezid b.el-Mühelleb (h.97/m.716), el-Cerrah b.Abdullah el-Hakemi (h.99/m.717), Abdurrahman b.Naym el-Kuşeyri (h.100/m.718), Saîd b. Abdü 'l-Aziz b.el-Haris b.el-Hakem (h.102/m.721), Saîd b. Amr b.Esved el-Haraşi (h. 103/m.721), Müslim b.Saîd el-Kilabi (h.104/m.722), Esed b.Abdulla el-Kasri (h.106/m.724), Eşres b.Abdullah es-Sülemi (h.109/m.727), Cüneyd b.Abdurrahman el-Mürri (h.111/m.729), Asım b.Abdullah b.Yezid el-Hilali (h.116/m.734), Halid b.Abdullah el-Kasri (h.117/m.735), Esed b. Abdullah el-Kasri (h.119/m.737), Ca 'fer b.Hanzela (h.120/m.738), Yusuf b.Amr Cüdey b.el-Kirmanî (h.120/m.738), Nasr b.Seyyar el-Kinani (h.120/m.738-131/748) Emevîler'in son Horasan valisidir. Bkz. Nahide Bozkurt, "Nasr b.Seyyar", TDV İA, (İstanbul: TDV yay., 2006), 22:415-416; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan 'ın Araplar Tarafından Fethi*, (İstanbul 2000), 164.

derhal Semerkant'a yola çıkmış, şöyle Soğdiana'ya büyük bir sefer düzenlenir. Türklerden oluşan Soğd halkı Said'in önderliğindeki Arap askerlerine karşı oldukça direnmiş ve iki taraf muharebe etmişlerdir. Bu seferler esnasında Said Buhara, Semerkant ve Tirmiz'i ele geçirir.

4. Dördüncü sefer - Arap Müslümanlarının Türkistan topraklarında faaliyetlerin tekrar başlatılması, Zalim lakabıyla meşhur Emevilerin Irak ve Doğu iller valisi Haccac'ın görevlendirmesiyle Emeviler'in Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim başta olmak üzere gerçekleşmiştir. 85/705 yılında Horasan valisi olarak Merv'de asil koltuğunu kuran Kuteybe b. Müslim, 95/715'teki ölümüne kadar defalarca İslâm ordusu doğuya doğru Fergana Vadisi ve ötesine seferler düzenledi. O, tekrar Maverâünnehir/Transoxiana için hareketleri başlatarak Türkistan bölgesinin önemli merkez şehirleri olan Baykent'i 86/706'da, Buhara'yı 87-89/707-709 yıllarında, 90/710'da Belh'i ve 92/712'de Harezm'i ele geçirdi. Kumandan Kuteybe döneminde (705-715) İslâm ordularının sınırı Türkistan bölgesinin beşiği sayılan Maverâünnehir bölgesinin tümünü kapsayarak, Türkistan bölgesinin güney doğu tarafı olan Semerkant'a kadar genişletilmiştir. Bu dönemden itibaren Ceyhun ve Seyhun arasındaki yöre İslâm'ın manevi lezzetini tatmaya başlamıştır. Kuteybe'nin faaliyetleri İslâm'ın Türkistan bölgesinde başarılı olmasını sağlamıştır.

5. Beşinci sefer - Kuteybe b. Müslim'in vefatından sonra yani 96/716'dan itibaren Yezid b. el-Mühelleb ile başlayan ve Nasr b. Seyyar'ın valiliği süresince 128/748 yılına kadar fetih hareketleri devam etmiştir. Araplardan başka Müslümanlara sert ve katı davranan Emevi Hanedanı yıkıldıktan sonra iktidara, Abbasiler gelmişlerdir. Abbasi Hanedanı'nın "Doğu" politikası ve kendilerinin iktidara ulaşmasında destekleri olan İranlılara ve Türklere karşı yaklaşımları, Emevilere göre daha yumuşak ve sıcak olmuştur. Dolayısıyla Abbasiler döneminden itibaren devletin Türklere yönelik politikası yüzünden İslâmiyet Atavatan Türkleri tarafından benimsenmeye başlamıştır.

Hamilton Gibb, Hugh Kennedy gibi oryantalist araştırmacılar eserlerinde çoğunlukta İbn Kesîr, İbnü'l-Esîr, Narşahi, Belazuri ve Taberî'nin eserlerine atıfta bulunmuşlar ve sonuçta kendileri değerlendirme yapmışlardır. Hamilton Gibb, Hugh Kennedy vd. oryantalist araştırmacılar Türk topraklarına Müslümanlar tarafından düzenlenen seferleri "fetih" değil işgal ya da istila olarak değerlendirmektedirler. Şayet bu eserlerindeki görüşleri tamamen kabul edersek Kuteybe b. Müslim'in Maverâünnehir'deki savaş faaliyetlerine baktığımızda bölgeyi fethettiği tamamen ortadan kalkar ve Müslümanların Türk topraklarına düzenlediği sefer hareketleri tam olarak işgal ya da istila olarak görülebilir. Hassas bir konu olan bu soruyu cevaplamak için "Fetih" kavramını anlamada fayda vardır.

Fetih (feth) masdar olarak "açmak, yol göstermek, yardım etmek" gibi manalara gelen bir kelimedir. Bu anlamda fetih; şehirleri ve ülkelerin kapılarını, Allah'ın mesajını yaymak amacıyla İslâm'a açıp, İslâm idaresi altına almak demektir (Ünal, 1995, 12/466-467; Fayda, 1995, 12/467-470). Başka bir ifadeyle anlatmak gerekirse fetih; kalpleri Allah'ın sevgisiyle, gönülleri iman nuruyla doldurarak sevgiyle, kardeşlikle insanların gönüllerini fethetmektir. İslâm'daki fetih kavramı doğrudan Fetih süresiyle ilgilidir. Fetih suresinin iniş tarihi ve nedenine baktığımızda, zikredilmiş surenin nüzulu h.VI. yılında Hudeybiye Antlaşmasından³⁶ sonra Müslümanları müjdeleyen bir ilahi haber olduğu bilinmektedir. Yani bir savaş zaferini değil kalp üzüntüsü ile hayal kırıklığını yok ederek gönülleri açan, zihinleri açan bir barış anlaşmasından sonraki bir ilahi müjdedir. Fetih için Medine ve Mekke'nin fethini örnek olarak alabiliriz. Ancak diğer ülkeler ve topraklar için olan savaşlar fetih değil, onları işgal ya da istila olarak değerlendirmemiz isabetlidir.

³⁶ Hudeybiye Antlaşması, Mekkeli müşriklerin Medine İslâm Devleti'ni resmen tanıdıklarını gösteren belgeyi imzaladıkları barış antlaşması (6/628). Bkz. Muhammed Hamidullah "Hudeybiye Antlaşması" TDV İA (İstanbul: TDV yay., 1998), 18:297-299.

Savaşları “Fetih” olarak değerlendirmemiz için “Medine halkı İslâm’a nasıl açıldı? Mekke nasıl fethedildi?” bu olayları hatırlamamız gerekir, işte bu olaylar fethin en gerçek örneği olabilir. İşte “fetih” kavramı bu doğrultuda düşünülmelidir.

Oryantalist tarihçi Hugh N. Kennedy'e göre, 30/650'lerde Araplar, Türkistan bölgesini fethetmeye başlamış gibi görünse de, aslında, bölgedeki erken düşmanlıkların çoğu sadece av yakalamayı ve haraç talep etmeyi amaçlayan baskınlardı. Arap varlığı Merv'deki küçük bir garnizonla sınırlıydı ve Iraklı valiler her yıl yerel beyliklere karşı ordu gönderirdi (Kennedy, 2007, 236, 237). Oryantalist kaynaklar üzerinden tarihi olaylara baktığımızda 1./7. yüzyılın ortalarından başlayan seferler 131/751'deki Talas savaşına kadar geçen sürede Müslümanların Türkistan bölgesine yürüyüşleri yol gösterip, sevgiyle, kardeşlikle, gönülleri iman nuruyla doldurarak yardım etmek suretinde olmamış gibi algılanabilir. Örneğin, Kennedy Hugh'un *The Great Arap Conquests (Büyük Arap Fetihleri)* adlı eserinde ve Hamilton Gibb'in *Orta Asyada Arap Fütuhatı* adlı eserinde Müslümanların Türk topraklarına ilk gelişi "yağmalamak ve zorla mal almak için katliamlar yaptı" gibi iddiayı ortaya atıyor hatta bu topraklara Müslümanların ilk gelişi barış yoluyla değil, işgal ya da istila yoluyla olmuştur” şeklinde değerlendirilmektedir (Gibb, 1923, 15; Gibb, 2005, 30; Kennedy, 2007, 208, 215, 220, 236, 237). Bu yüzden bahsettiğimiz oryantalist araştırmalarda 642'dan 750'e kadar Emevi Devleti tarafından Türkistan bölgesine düzenlenen Müslüman adı altındaki seferler fetih değil, Türk topraklarına düzenlenen askerî faaliyetleri işgal ya da istila olarak değerlendirmeyi isabetli saymaktadırlar. Bu algı bize göre doğru değildir.

Sonuç

Türkistan bölgesinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi m. 642'den 748'e kadar yaklaşık 100 seneden fazla bir süreyi kapsamaktadır. Kaynaklara göre, Türkler arasındaki İslâm'ın gerçek başarıları, ancak h. 3.-4. / m. 9.-10. yüzyıllarda yani m. 820-1000 yıllar arasında Türkistan bölgesine sahip olan Samani hanedanının egemenliği zamanından itibaren başladığı kanıtlanmaktadır. Arap kaynaklarında Ceyhun'un ötesinde bulunan Türklerin Atayurdu sayılan bu alanların genel adı “Maveraünnehir”dir.

İslâmiyetin Türk topraklarına ilk ayak diremesinde gerçekleşmiş olaylar binlerce Türklerin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Zaten bu durumlar birçok eserlerde kaydedilmiştir (İbn Kesîr, 1994, 8/138-142; Taberi, 2007, 4/247-248; Narşahî, 2011, 46-47; Koylaci, 1992). Onu yok saymak hem haksızlık hem de insanlığa aykırıdır. Çünkü, bu katliamlar, İslâm adı altında düzenlenen savaş sebepleriyle yıkılan mabetler, yakılan kitaplar, kültürel değerlerin yok edilmesi, Türk kültürü için maalesef çok büyük kayıp, çok büyük üzüntüdür. Türk topraklarına Müslümanlar tarafından düzenlenen seferleri değerlendirmede mutlaka gözden kaçırılmaması gereken ince unsurları dikkate almamız gereklidir.

Oryantalist araştırmacılar çoğunlukla sosyoloji metodlarıyla teolojik konulara yaklaşıyorlar. Bu da arştırmanın sonucunda tarihi olayları değerlendirmede eksikliklere hatta haksılıklara yol açar ve insanın algı dünyasında sapmaya neden olabilir.

Kazak bilim adamı, ilahiyatçı Prof. Dr. Dosay Kencetay şöyle demektedir: “*Sosyologlar, din olgusunun özelliklerini ve özünü titizlikle anlamadan değerlendirme yapıyorlar. Dini, sosyolojinin kalıplarına göre analiz etmek suistimaldir. Çünkü dinin kendi sosyolojisi vardır. Genel sosyolojik analiz, toplumun herhangi bir alanına girmeye zorlanmamalıdır. Toplumdaki bilişlerin kendine özgü sosyolojileri veya sosyal katmanları vardır. Aynı şekilde dinin toplumda önemli bir rolü ve yeri vardır, sosyal bir doğası vardır. Onun temeli dini bilgilere dayanır. O halde laik bir ilke olarak İslâm'ın özünde hakikat vardır. Burada İslâm'ın doğal, akılcı, doğru bir din olduğundan emin olabiliriz. Kur'an'da devleti yönetmek ve siyasi determinizm³⁷ yoktur. Sünnette de devletin kutsal bir hanedan tarafından*

³⁷ Belirlenimcilik veya belirtme hâli, gerekircilik. *Determinizm*, her olayın başka olaylardan doğduğunu, onların gerekli ve kaçınılmaz sonucu olduğunu, evrende olan biten her şeyin bir nedeni bulunduğunu, bunların önceden

yönetildiğine dair bir ima ya da işaret yoktur. Aksi halde Hz. Peygamberimizin vefatından sonra Hz. Ali tahtın varisi olurdu. Din, dünya ve ahiret arası sosyo-psikolojik, ontolojik temel olan iman yoluyla düzenlenir aynı zamanda insana sorumluluk duygusu veren ilahi bir kurumdur. Bu nedenle dinin sadece toplumdaki tezahürlerini değil, insan iradesini, sorumluluğunu, haysiyetini, onurunu, zihniyetini, ahlaki temelini, dindarlığını ve amellerini, ibadetini ve dualarını da incelemek gerekir. Çünkü bunlar, insanı Allah'a bağlayan toplumdaki katmanlardır. Bu katmanlar ve toplumdaki insanları soyutlamadan, yıldırmadan bir kişinin bir bütün olarak değerlendirilmesi ancak dini analize dayandığı takdirde faydalı olacaktır. Bu durumda dini literatür ayrı bir metin ve dindar bir kişi ayrı bir varlık ise, bu iki unsur toplumdaki ve dini kurumlardaki dini durumun yönünü ve niteliğini belirler. Dinin gerçek bir fenomen olduğu göz önüne alındığında, günümüz teolojik analizi ancak metodolojik platformda doğru bir tahminde bulunabilir. Dolayısıyla bilimsel-teorik bir platform olarak dini inanç ve dini bilinç arasındaki ilişkiyi, dini bilgi ile dini pratik arasındaki ilişkiyi tarihsel bir temelde ele alarak tek bir yorum yapmak mümkündür. Bu ilke, herhangi bir alanda hem devletin hem de bireysel dinlerin yasal saygınlığının korunmasının temelidir.” (Dosay Kencetay, “Din Kudaylık İnstitut (Din, İlahi Bir Kurumdur)”, <https://abai.kz/post/38762>)

Dosay Kencetay’ın anlattığı gibi, dini, sosyolojinin kalıplarına göre analiz etmek suistimaldir. Bu nedenle dinin sadece toplumdaki tezahürlerini değil, insan iradesini, sorumluluğunu, haysiyetini, onurunu, zihniyetini, ahlaki temelini, dindarlığını ve amellerini, ibadetini ve dualarını da incelemek gerekir.

Türk topraklarına düzenlenen Müslüman seferlerinin amacı feth olabilir. Ancak bir ordu içinde farklı zihniyetli insanların bulunması da doğaldır. Onların bazılarının yanlışları bütün orduyu şöhret altında bırakabilir. Aslında Türk topraklarına müslümanlar tarafından düzenlenen seferlerin başında rehberler olarak dine, amellere, ibadete sadık olan din bilginleri bulunuyordu. Müslümanların Türkistan bölgesindeki yerel nüfusun en güçlü ve cesur direnişi ile karşı karşıya kaldıkları bu döneme titizlikle dikkat edilmelidir.

Dikkate almamız gereken husus ta şu olmalı: Türk topraklarına ayakları ilk değen Müslümanların temel büyük amacı İslâm’ı ve manevi ilmi yaymaktı. Müslümanlar bazen yerel nüfusun en güçlü ve cesur direnişi ile karşı karşıya kalmışlar, bazen de bölgede birkaç defa antlaşmalar yapılmış olsa bile yerel nüfus ahite sahip çıkmamıştır, bundan da başka zor durumlar söz konusudur. Bu nedenle Müslümanlar, zorlu mücadele usulü kullanmak zorunda kalmışlardır. Aslında Müslümanların Türk topraklarının fethi, Türkistan bölgesini Çin tehlikesinden, Çin eziyetinden hatta Çinleşmeden korumuştur. Fakat bu durumlar İslâm şemsiyesi altında Türk ahalisinin adalet ile eşitliği bayrak edinen, ilme aşk bir yeni nesilin meydana gelmesini sağlamıştır. Yeni Türk neslinden çıkmış şahıslar evrene İslâm’ı nasıl anlamak gerektiğini tabiri caizse İslâm’ın özünün ne olması gerektiğini öğreten eserleriyle dünyaya büyük bir miras bırakmışlardır. Çünkü, Türkistan merkezli dindarların din anlayışı akıl, bilim ve özgürlüğü esas almıştır. İslâmiyet ışığıyla parlayan Türk İslâm alimleri yeni bir Türk-İslâm medeniyetinin oluşmasını sağlamıştır. Böylece İslâm uygarlığına yeniden dürtü vermiş ve büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Türkistan Bölgesi, tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve bu topraklarda farklı dinlerin etkisi altında kalmıştır. İslam’ın bölgeye yayılması, çeşitli dönemlerde ve farklı yollarla gerçekleşmiştir. Özellikle Arap fetihleri ve İslam’ın ticaret yoluyla bölgeye yayılmasıyla birlikte, İslam kültürü ve inancı Türkistan’ın geniş kesimlerine ulaşmıştır. İslam’ın Türkistan Bölgesi’nde yayılmasında, ticaret yollarının önemi büyüktür. Özellikle İpek Yolu üzerinde bulunan Türkistan şehirleri, ticaretin yoğun olduğu merkezlerdi ve bu sayede İslam’ın bölgeye etkisi artmıştır. Ticaretin yanı sıra, İslam bilginlerinin ve dervişlerin bölgeye gelerek İslam’ı yaymaları da etkili olmuştur. Ancak İslam’ın Türkistan’da

belirlenmiş olmaları dolayısıyla öyle olmaları gerektiğini, bunun için de insan istenç ve eylemlerinin özgür olamayacağını öne süren öğretti.

yayılması sadece dini bir süreç değil, aynı zamanda kültürel ve siyasi dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. İslam'ın kabulüyle birlikte, Türkistan'da İslam mimarisi, edebiyatı ve sanatı gelişmiş, bölge İslam medeniyetinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Türkistan Bölgesi'nin İslamlaşması, farklı dönemlerde ve çeşitli etmenlerin etkisiyle gerçekleşmiş karmaşık bir süreçtir. Bu süreç, bölgenin tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuş ve Türkistan'ın kültürel dokusunu derinden etkilemiştir.

Kaynaklar

- Kennedy, Hugh, *The Great Arap Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In*. (Philadelphia, PA: Da Capo Press, 2007).
- Grum-Grjmailo G.E., *Zapadnaya Mondoliya i Uryanhaiskii krai*, t.2, (Leningrad 1926).
- Bartold V.V., *Oçerk İstorii Semireçya*, soç., (Moskva 1963), 2:1;
- Gumilyov L., *Drevnie Turki*, (Moskva 1967).
- Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, (İstanbul 2000).
- Taberi, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberi*, ter. M.Faruk Gürtunca, (İstanbul 2007).
- İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafi", TDV İA (İstanbul. TDV yay., 1996).
- İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi, El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çev; Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça ve diğerleri, (İstanbul 1991)
- İsmail Pırlanta, "Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi", *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1 (2011), 15:387-402
- Câhiz, Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Abdüsselâm M. Harun, I-IV, (Kahire 1395 /1975).
- İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)* çev. Mehmet Keskin, VII. Cilt 4.Bölüm, *Ahnef b.Kays ve Horasan*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994).
- Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Toharistan, Gafurov B.G. Tadciki, Moskva 1972.
- Grousset, Rene. *The Empire of the Steppes- A History of Central Asia*, (Rutgers, 1970), 71. ISBN 0-8135-0627-1.
- Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *The Arap Conquests in Central Asia*, (London: The Royal Asiatic Society, 1923).
- İrfan Aycan, *Ziyâd b. Ebîh*, TDV İA, (İstanbul: TDV yay., 2013), 44:480-482,
- Rtveladze E.V., *Velikii şelkovii put*, (Tbilisi 1999).
- Bo'riyev O., *Temurilar davri manbalarida Çagoniyon*, (Taşkent 2001).
- Bo'riyev O., *Chagoniyon tarixi*, (Taşkent 2002).
- Hotamov N.B., Dovudî D., Mulloçonov C., İsomatov M. *Tarihi Halqi Toçik (Kitobi darsi)* (Duşanbe 2011).
- Edmund Bosworth. *Çagānīān*. Encyclopaedia Iranica (1990). Erişim tarihi:21.03.2020.
- Ahmed Turan Yüksel, "Ubeydullâh b. Ziyâd", TDV İA (İstanbul, TDV yay., 2012), 42:29-30.
- Erkan Göksu, "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 2011, 261-283.
- en-Narşahî, *İstoriya Buharı (Tarih-i Buhara)*, terc. Ş.S. Kamoliddin, E.G.Nekrasova, (Taşkent 2011).
- Ahmed b.Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, terc. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları: 1. Baskı: 2013).
- İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, nşr. Süheyl Zekkâr, (Beyrut 1412/1992). 2:26-31.
- Hasan Kurt, "Saîd b. Osmân b. Affân", TDV İA, (İstanbul, TDV yay., 2008), 35:572-573.
- İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Maarif*, ed. F. Wüstenfeld, (Göttingen, 1850).
- Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *The Arap Conquests in Central Asia*, çev. Hasan Kurt, (Londra 1923, Ankara: Çağlar yay., 2005).

- Oçerki İstoirii İslamskoi Tsivilizatsii v 2-h tt. Pod.obş.red Y.M. Kobişanova*, (Moskva: ROSSPEN 2008), 1:538.
- Türkler*, Cilt I, Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 67.
- Barthold V. *Turkestan v epohu mongolskogo naşestviya (Moğol istilası döneminde Türkistan)*, Soçinenie: 9 cilt, (Moskva: İzd-vo Vostoçnoi literaturı İ.P. Petruşevski 1963).
- Lee Hi Su, *Orta Asya İslamlaşma Araştırması*, Etnik Bilimsel Araştırması 4 Bölüm, (Seul, 2000).
- Daekeun Kang, “Orta Asya’da Radikal İslam Hareketleri ve Terörizm” (Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, Ankara, 2010).
- Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, TDV İA (İstanbul: TDV yay., 1994), 9:368-371.
- Osman Aydın, *Semerkant*, TDV İA (İstanbul: TDV yay., 2009), 36:481-484.
- Jeffery, Arthur. “Bîrûnî’nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihine Katkısı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2 (2010), 19:324.
- Tarih II, Orta Zamanlar*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931).
- Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (İstanbul: Yeditepe yayınları, 2005).
- Günay Tümer “*Beyruni’ye Armağan*” Beyruni'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Çalışmaları (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1974).
- Mücahit Yüksel, “Süleyman b. Abdülmelik Dönemine İlişkin Bazı Tespitler”, *Mütefekkir, Aksaray Üniv., İslami İlimler Dergisi*, sayı 6/Aralık (2016), 3:434.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr, *Tarihu Halîfe b. Hayyât*, 2. Baskı, thk: Ekrem Ziya el-Umerî, (Dımaşk: Dâru’l Kalem, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1397).
- Fatma Odabaşı, “Yezîd b. Mühelleb”, TDV İA (İstanbul: TDV yay., 2013), 43:522-523. *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 - Emeviler*, (İstanbul: Siyer yay., 2018).
- el-Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, terc. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer yay., 1.Baskı: 2013).
- Pritsak O., *Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu*, Fuat Köprülü Armağanı, kısalt. Pritsak, Oğuz. (İstanbul 1953).
- Tahsin Banguoğlu, Kaşgari’den Notlar: Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine1, *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı Belleteni*, (İstanbul 1959).
- Atalay, Besim. *Divanü Lügati’t-Türk*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006), 3:149-150.
- https://ru.wikipedia.org/wiki/История_Центральной_Азии
- Şirin Akiner, “Islam in Central Asia”, *Encyclopedia of religion*, Lindsay Jones, editor in chief, 2nd ed. (USA 2005), 4620.
- Safiyü’l-dîn Orun Koylakı, *Nasabnama*, haz. A.K.Muminov, Z.Z.Candarbek, (Türkistan: Mura 1992).
- Mustafa Öz, “Muhammed b. Hanefiyye”, TDV İA (İstanbul: TDV yay., 2005), 30:537-539.
- Dulat Turantegi, *Isqaq Bap*, (Almatı:1999), 46-47.
- Sariev O., “Bolmısı bölek Babata”, *Egemen Qazaqstan gazetisi*, erişim: 12.07.2019. <https://egemen.kz/article/204459-bolmysy-bolek-babata>
- Nahide Bozkurt, “Nasr b.Seyyar”, TDV İA, (İstanbul: TDV yay., 2006), 22:415-416.
- Zekeriya Kitapçı, *Türkistan’ın Araplar Tarafından Fethi*, (İstanbul 2000).
- Halit Ünal, *Fetih*, TDV İA (İstanbul: TDV yay., 1995), 12:466-467.
- Muhammed Hamidullah “Hudeybiye Antlaşması” TDV İA (İstanbul: TDV yay., 1998), 18:297-299.
- Dosay Kencetay, “Din Kudaylık İnstitut (Din, İlahi Bir Kurumdur)”, <https://abai.kz/post/38762>